Родионов В. К.В. Иванов хайлавĕсен пултарулăх историйĕ / В. Родионов // Тăван Атăл. – 2008. – № 2. – С. 31-48.

Виталий РОДИОНОВ,
филологи ăслăлăхĕсен докторĕ

К.В. Иванов хайлавĕсен пултарулăх историйĕ

Юлашки вунă çулта К.В. Иванов пултарулăхĕ пирки çырнă тĕпчев ĕçĕсем сахалах мар пичетленчĕç. Аслă поэтăмăрăн çĕр çулĕ çитнĕ тĕле харăсах виçĕ кĕнеке тухрĕ: С.Александровăн «Поэтика Константина Иванова» (Чебоксары, 1990. – 192 с.) монографийĕ, «Творческое наследие К.В.Иванова» (Чебоксары. 1990. – 120 с.) тата «Вопросы поэтики К.Иванова» (Чебоксары, 1991. – 167 с.) сборниксем. Çаксемсĕр пуçне сăвăçăмăр пултарулăхĕ пирки Ю.М Артемьев профессор та хăйĕн «XX ĕмĕр пуçламăшĕнчи чăваш литератури» (Шупашкар, 1992) ятлă сумлă ĕçĕнче чылаях çырса кăтартнă. Кунта унăн диссертацийĕнчи («Просветительство и развитие чувашской литературы». М., 1993) «Традиции и ценности нового времени в творчестве К.В. Иванова» сыпăка аса илни те вырăнлă пулмалла.

Тĕпрен илсен, ивановедени аталанать темелле. Çапах та пирĕн литературоведсем ăслăлăхри пур мелсемпе те туллин усă кураççĕ тесе калаймăн. Вырăс литератури ахахĕсене, вĕсен пултарулăх историне (творческая история) сăнаса тĕпчесси анлă сарăлнă. Ку енĕпе теорилле ĕçсем те пичетленчĕç. Чи малтанах кунта Д.С.Лихачев çырнисене палăртмалла.

Д.С.Лихачев текстологие литература историйĕн никĕсĕ тесе шутланă. Уйрăм палăк историне тĕпчени литература историне пĕтĕмĕшле пăхма майсем туса парать тенĕ паллă академик. Хайлавăн пултарулăх историне пăхса тухни çыравçă мĕн калас тенине тĕрĕсрех ăнлантарса пама май парать. Чи малтан кунта унăн тĕнче курăмĕпе туйăмне, ăна ытларах мĕн пăлхантарнипе шухăшлаттарнине асра тытмалла.

Çаксемсĕр пуçне хайлав поэтики аталанса, улшăнса пынине те сăнама май килет ку мелпе. Кун пек чухне тĕпчевçĕ аллинче хайлавăн темиçе варианчĕ пулмалла. Тепĕр çул та пур: енчен те эпир хайлавăн юлашки вариантне кăна пĕлетпĕр пулсан, поэтикăна тĕпчени урлă унăн малтанхи варианчĕ пирки калаçма пултаратпăр. Кунта ытларах пысăкрах калăпăшлă хайлавсене тĕпчеме меллине палăртмалла.

Мĕн тума кирлĕ-ши хайлавăн пуçламăш вариантне пĕлни? Икĕ е темиçе варианта танлаштарсан, тĕпчевçĕ çыравçăн малтанхи шухăш тытăмĕпе (замысел) шухăш ӳлентерĕвне (воплощение идеи) туллин пĕлме пултарать. Эппин, вăл хайлавăн пултарулăх историне шухăш тĕлĕшĕнчен тĕплĕн ăнлантарма пултарать.

Сăвăçăн ытти хайлавĕсене е куçарăвĕсене пăхса тухни те поэтикăри пĕтĕмĕшле аталанăва курма май парать. Калăпăр, «Нарспи» хайлава хăш вăхăтра çырнине пĕлнĕ хыççăн тĕпчевçĕ çав тапхăрта çырнă хайлавсемпе куçарусен хăй евĕрлĕхне палăртать. Çапла майпа вăл çыравçă пултарулăхĕнчи поэтика аталанăвĕн тĕп тапхăрĕсене асăрхать, вĕсене «Нарспи» поэтикинче сийлесе уйăрса пăхать.

К.В. Иванов пултарулăхне тĕпченĕ чухне автор сюжета ăçтан илнине палăртни те пĕлтерĕшлĕ. Хăйĕн шухăш тытăвне кура вăл малтанхи сюжета тĕрлĕ çĕнĕлĕхсем кĕртме пултарать. Çавсем вара çыравçăн шухăш тытăвĕпе шухăш ӳлентерĕвĕ хăш çул-

па кайнине уççăн кăтартаççĕ. Поэтăн кун кĕнекисемпе çырса пымалли тетрачĕсем, çырăвĕсемпе биографири паллă фактсем çаксем пурте вăл е ку хайлавăн пултарулăх историне туллин тĕпчеме пулăшакан çăлкуççем.

ХАЙЛАВСЕНЕ ÇЫРНĂ ВĂХĂТ

Вăл е ку хайлава хăш вăхăтра çырнине палăртни сăвăçăн поэтика ăсталăхĕн аталану тапхăрĕсене пĕлме май парать. Унăн шухăш кăмăлĕпе туртăмĕ, чун екки ăçтарах туртăннине те ăнланма пулăшать çак шырав. Ăна Чĕмпĕрти тата Раççейри общество пулăмĕсемпе çыхăнтарса пăхни вара К В Иванов пурнăçĕпе пултарулăхĕн контекстне курма май парать.

Чи малтанах поэт хăй çырса хăварнă текстсем пирки калаçни кирлĕ.

К В Ивановăн тăван ялĕнчи литература музейĕнче 1906 çулхи çурла уйăхĕн 14-мĕшĕнче çырма пуçланă тетрачĕ упранать. 1987 çулхи экспедици вăхăтĕнче эпир Г Ф Юмартпа çав тĕрлĕ планисем çырса хунă тетрадьпе тĕплĕнрех паллашнăччĕ. Ăна сăвăç хăй 45-мĕш страницăна çитиччен номерлесе тухнă, тепĕр страницине кутăнла, «Ешĕл вăрман айккипе» сăвва çырса хунă, вĕçĕнче «К Иванов» тесе алă пуснă. Малалла çырнисем 49-мĕш страницăран кăна пуçланнине шута илсен, пуç хĕрлĕ çырнă сăвва поэт чылай каярах хайланă тесе калама май пур.

49-мĕш страницăра сăвăç 1906-1907 вĕренӳ çулĕнче çырма палăртнă ĕçсене асăннă: «1. ЭРЕХ, комедия в одном действии (в стихах) 600. 2. ЙĂВĂР ÇУЛ, трагедия в двух действиях (в стихах). 3. ЯЛТИ ĔÇСЕМ, случаи из дерев. жизни. 4. ЙĂВĂР ÇУЛ, семейные соб. 1906 г. 5. ИКĔ ĂРУ, родословные записи, 6.»

Плана поэт юпа уйăхĕн 10-мĕшĕччен çырнă. Çакна 50-мĕш страницăра казаксен станицине илемлĕн сăнласа çырнă хайлавăн икĕ тĕрлĕ планне тунă хыççăн лартнă дата (10.10.1906) ĕнентерме пулăшать.

Тетрадĕн 51-53-мĕш страницинче «Лето 1906 года» ятлă калав пуçламăшне çырнă (1906 çулхи юпан 11-24-мĕш кунĕсен хушшинче). Унта поэт çу уйăхĕн пуçламăшĕнче хăй тăван ялне каникула таврăннине пĕлтерет. Малалли тĕпчев валли питех те кирлĕ: «2. Оказалось, что сосватали дочку нашего богатого лавочника. Пригласили на свадьбу и нас как близ. родственник.

Я с нетерпением ждал Троицу,

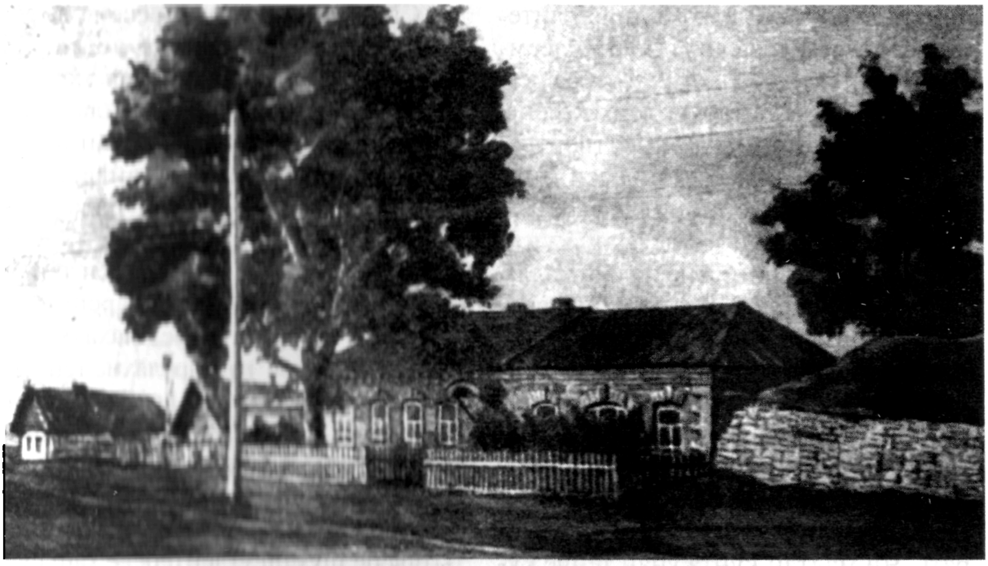

Слакпуçри К В Иванов ӳснĕ çурт; халĕ унта поэт ячĕпе уçнă музей вырнаçнă

на которой должна быть наша свадьба. За неделю до свадьбы стали приготовляться к ней: заказывать новую одежду, убирать комнаты...

На другой день рано утром меня пробудили. Я оделся и <пошел> с довольным чувством, что я тоже «пуза каччи», побежал на свадьбу. Я вошел в избу. В это время невеста уже кончала «прощание». Прощание состоит в том, что невеста целовала по порядку всех, начиная с родителей, и означает, что она оставляет свое девичество и переходит к замужнему положению».

К.В.Иванов чӑваш туйӗнче пуса каччи пулни каярах ӑна «Нарспири» туй сценисене тӗрӗс ҫырса кӑтартма май панӑ темелле. Ҫав хушӑрах вӑл хӑйӗн поэмине 1906 ҫултах ҫырма пуҫланӑ тени тӗрӗс мар. Ку вӑхӑтра сӑвӑҫ материал пухса пуянланнӑ, ерипен шухӑш ҫуралу патнелле ҫывхарнӑ кӑна-ха.

55-мӗш страницӑра вырӑсларан чӑвашла куҫарнӑ «Вӑранӑр, тапранӑр!» ятлӑ (вырӑсла вӑл «Крестьянская марсельеза» ятлӑ) сӑвӑ пур. Ӑна поэт юпа уйӑхӗн 10-мӗшӗпе 25-мӗшӗ хушшинче хайланӑ. Куҫару питех те ирӗклӗ, оригиналти састашсем (рифмӑсем) те курӑнмаҫҫӗ. Ку вӑхӑтра вӑл вӗсене йӗркелеме хӑнӑхманни сисӗнет.

56-57-мӗш страницӑсенче автор «Дубинушка» юрӑ куҫарӑвӗн икӗ редакцине ҫырса хунӑ. 58-мӗш страницӑра дата кӑна лартнине («25 октября») асра тытсан, куҫарӑва вӑл ҫав кунччен кӑшт маларах ҫырса хунӑ теме пулать. Сӑввӑн пӗр ҫаврине куҫаруҫӑ оригиналти пекех хӗреслӗн састашланӑ: **АБАБ.**

61-64-мӗш страницӑсенче Слакпуҫ ялне вырӑсла сӑнласа кӑтартнине ҫырса хунӑ.

65-мӗш страницӑра енне ҫапла ҫырнӑ: «1. ЭРЕХ, в 1 д<ействии>. 2. ТӐЛӐХ АЧА, в 2 д<ействиях>». Каярах сӑвӑҫ ҫапла хушса ҫырнӑ: 3 д<ействия> 12 стр<аниц> к 1 дек<абря>». Ҫаксене автор юпа уйӑхӗн вӗҫӗнче е чӳк уйӑхӗн пуҫламӑшӗнче ҫырса хума пултарнӑ.

67-68-мӗш страницӑсенче кайран такам татса илнӗ.

69-мӗш страницӑра ҫапла ҫырса хунӑ: «Умӗнхи сӑмах. 1. Мӗн пӗлес килет кашни ҫыннӑн? 2. Мӗншӗн пурте пӗлеймеҫҫӗ? 3 страница. 3. Епле эпӗ ҫак кӗнекене ҫыртӑм?»

Ҫак сӑмахсене ҫырса хунӑ тапхӑрта поэт кӗнеке хайласа пичетлес ӗмӗтпе пурӑннине пӗлни питех те пӗлтерӗшлӗ. Палӑртнӑ хайлавне прозӑлла ҫырма тӗв тунӑ-тӑр унӑн авторӗ. Вӑл историллӗ ӗҫ ҫырма шухӑш тытнӑ пулас.

70-71-мӗш страницӑсенче Я.Кузнецовпа Гоголӗн Днепр ҫинчен ҫырнисене танлаштарса пӑхни пур. Ҫакӑ К.В.Ивановӑн пултарулӑхӗпе тата ӑнлавӗпе тачӑ ҫыхӑннӑран текста пӑхса тухма хистет: «1.. Цель Кузн. – дать более или менее полное и точное понятие о Днепре; цель Гог. - вызвать воображение читателя карт. Днепра. Описание Кузн. – это ландкарта; описание Гог. – это пейзаж.

2. Материалом для оп. Кузн. служат призн. постоянные, а для оп. Гоголя – случайные.

3. Оба автора выразили свой материал в слове, но выбор слов у обоих различный: у Кузн. простой, или прозаический, а у Гоголя – образный, или поэтический.

Вывод: «Днепр» Кузн. – описание простое, а «Днепр» Гоголя – описание художественное».

Текста кутӑн ҫырса хунӑ. Ӑна «Ешӗл вӑрман айккипе» сӑвва хайланӑ вӑхӑтрах таса юлнӑ страницӑсем ҫине ҫырнӑ теме май пур. Тетрачӗ пӗтӗм вӗренӳ ҫулӗ валли пулнине асра тытсан, ҫак текстсене автор 1907 ҫул пуҫламӑшӗнче те ҫырнӑ тесе калама пулать. 82-мӗш страницӑра «Сушкин - Пушкин 1907 год» тесе паллӑ туни тетраде автор каярах ҫырнӑ тесе калама хистет.

76-мӗш питре «Пӑртта карчӑк», «Чун татӑкӗ», «Хрулкка сухалӗ» ятлӑ

хайлавсен уйрăм пайĕсен ячĕсене çырса панă Типтерте çак ĕççене çырса пĕтернĕ хыççăн палăртнă теççĕ.

Ухсай Яккăвĕ çырни тăрăх, К.В.Ивановăн 1907 çулхи тетрадĕнче «Пăртта ăрăвĕн историйĕ» повеçĕн ячĕ пулнă 1906 1907 вĕренÿ çулĕнчи тетрачĕн 76 мĕш страницинче çырнипе тÿр килет çав хайлав ячĕ. Çак факт та малтанхи тетрадьре 1907 çулта çырса хунă вырăнсем те пуррине ĕнентерме пулăшать

Ухсай Яккăвĕ каланине ĕненсен, çав «пĕчĕк тетрадь» «Шуйттан чури» трагедирен пуçланнă. Ун хыççăн «Тимĕр тылă», «Тăлăх арăм», «Вată вăрман», «Хур кайăксем» тата «Икĕ хĕр» ятлă хайлавсем çырма палăртса хунă план пулнă иккен. Малалла автор «Выçă аптранăскерсем» ятлă хайлав пуçламăшне, унтан «Ватă вăрман шухăшĕ» ятлă хайлав пуçламăшне çырса хунă мĕн Унтан çаксем пулнă: «Çывăр, ачам, çывăр» (А Н.Майков), «Усал шăрăх» (Н П.Огарев), «Кĕркунне», «Выçă аптранăскерсем» (тĕп пайĕ), «Кĕркунне» ятлă сăвă сыпăкĕ. «Выçă аптранăскерсем» айне поэт «30 декабря 1907 года» тесе çырнă иккен

Çак тетраде К В Иванов 1907 çулхи çурла уйăхĕн вĕçĕнче (шăпах çавăн чухне вăл Чĕмпĕре тепĕр хут таврăнать) е авăн уйăхĕнче пуçлама пултарнă.

Н.В Шупуççынни аса илнĕ тăрăх, 1907 çулхи кĕркунне К В.Иванов чи малтан «Тимĕр тылă» хайлавне çырса пĕтернĕ, унтан «Икĕ хĕр» хайланă. Поэт шăллĕ Квинтилиан çырнă хайлавсене çапла черетленĕ: «Икĕ хĕр», «Тимĕр тылă», «Тăлăх арăм», «Нарспи».

Чăн та, «Икĕ хĕр» калăпăшĕпе пысăках мар хайлав, вăгорĕ ăна пĕрре ларсах çырса пĕтерме пултарнă. Тен, сăвăç чăнах та «Тимĕр тылă» балладăна çырма чи малтан пуçăннă, çапах та «Икĕ хĕре» вăл çав хушăрах хайлама пултарнă Кирек епле пулсассăн та çак икĕ хайлава пĕр çыхăра пăхса тухни тĕрĕсех пек. Вĕсене поэт авăн-юпа уйăхĕсенче хайланă пек пулса тухать.

Ухсай Яккăвĕ çырнă тăрăх, «Выçă аптранăскерсем» хайлавăн тĕп пайĕ айне К.В.Иванов «30 декабря 1907 года» тесе палăртнă. Ку вăл сăвва çырса пĕтерне вăхăта пĕлтерет ĕнтĕ.

«Тăлăх арăм» балладăна сăвăç «Нарспи» поэмăна çырса пĕтерес умĕн хайланă пек пулса тухать. Çакна поэт шăллĕ Квинтилиан çырнинчен тата «Чăваш халапĕсем» кĕнекере пичетленнинчен тĕшмĕртме пулать.

Пĕтĕмлетсе хайлавсене сăвăç 1907 çулта çапла черетленÿпе çырнă тесе каламалла: 1. «Шуйттан чури». 2. «Икĕ хĕр» (юпа уйăхĕ). 3. «Тимĕр тылă» (юпа-чÿк уйăхĕсем). 4. «Тăлăх арăм» (раштав-кăрлач уйăхĕсем).

«Нарспи» поэмăна хăçан çырнине пĕлме хăш-пĕр аса илÿсем пулăшма пултараççĕ. Я.А.Обухов З.П.Маркеловран çапла аса илÿ çырса илнĕ: «До Нового года в 1907 г. работал в школе в Симбирской губернии, а после Нового года, в январе переехал в Уфимскую губернию. Зимой, когда был у Ивана Яковлевича, с просьбой о переводе, он ночевал в школе и тогда ему и его другу Ефимову Димитрию Ефимовичу Константин Васильевич прочитал отрывки из незаконченной поэмы «Нарспи». Его они упросили, зная, что он пишет поэму, и Константин Васильевич с трудом согласился, ссылаясь на то, что поэма еще не закончена...»

Малалла И.Я.Яковлев мăшăрĕ Алексей ывăлĕпе кинĕ патне янă çырури çак йĕркесене илсе пăхар (çырăва чăвашла Г.Ф.Юмарт куçарнă): «Пирĕн шкулта хамăрăн сăвăç пур иккен. Калаçнă тăрăх, мĕн тери чаплăскер тата! Пĕлтĕр пĕрремĕш класран кăларса янисенчен пĕри вăл - Константин Иванов текенскер, вăлах художник. Урăх ниçта та кайса кĕме çукран ăна хамăр шкултах хăварнă, ÿкерме ăста пирки ăна Пунктра тÿлевсĕр вĕренме вырнаçтарнă.

Çав сăвăç иккен. Пĕррехинче Иван Яковлевич унăн çывăрмалли пĕчĕк пӳлĕмне пырса кĕнĕ, лешĕ темскер вуласа ларнă та Иван Яковлевича асăрхаман. Курсан хăраса ӳкнĕ, хучĕсене пытарнă, кайран çапах та кăтартнă. Чăвашла халап çырнă иккен, икĕ пин ытла сăвă йĕркиллĕскер, тап-таса чăваш чĕлхипе, çав тери лайăх, çав тери хитре, рифмисем те хӳхĕм. Аçу чăннипех хĕпĕртесе ӳкнĕ, пичетлесшĕн».

Çырăва 1908 çулхи кăрлачăн 26-мĕшĕнче (çĕнĕ стильпе нарăсăн 7-мĕшĕнче) çырни паллă. «Нарспире» мĕн пурĕ 2078 йĕрке пулнине шута илсен, çырура сăмах кĕнекере пичетленнĕ тулли вариант пирки пыни иккĕленӳсĕр. Эппин, хайлава унăн авторĕ 1908 çулхи нарăсăн 7-мĕшĕччен çырса пĕтернĕ. Кăрлач уйăхĕнче вăл малтанхи варианта юсаса çĕнетни, уйрăм сыпăксем хушни пирки Н.В.Шупуççынни те çырнăччĕ.

К.В.Иванов хăйĕн поэмине, Н.В.Шупуççынни аса илнĕ тăрăх, варринчен çырма пуçланă: «Иван ĕмпӳ ĕçкĕ туни çинчен «Калашник» юрринче пуçланă пек, вăл та малтан «Туй» ятлă пайне çырнăччĕ; кайран, пайăн пайăн çырса, вăл «Нарспие» хальхи сăна кӳртсе пичетлеттерчĕ».

М.В. Максимова шухăшĕпе, «Нарспие» çырма унăн пиччĕшĕ «Калашник хуçа çинчен хунă юрра» куçаричченех шухăшласа хунă.

Хашĕ-пĕри, 1906-1907 вĕренӳ çулĕнчи тетрадьре çырса хунă сăвва («Ешĕл вăрман айккипе») асра тытса, сăвăç «Нарспие» 1906 çултах çырма пуçăннă тесе шухăшлать. Пĕрремĕшĕнчен, сăвва чылай каярах çырса хунă тенĕччĕ. Иккĕмĕшĕнчен, уйрăм йĕркесем çырса хуни авторăн поэма çырас шухăш тытăвĕпе тӳр килнине пĕлтермест: вăл уйрăм ӳкерчĕклĕ сăвă йĕркисене хайлавăн юлашки вариантне йĕркелесе çитернĕ чухне кăна кĕртсе лартма пултарнă. Виççĕмĕшĕнчен, палăртса хунă ĕçсенче «Нарспи» çинчен асăнни çук.

«Нарспи» поэмăна çырма сăвăç Чĕмпĕре Н.В. Шупуççынни пырсан «Тимĕр тылăпа» «Икĕ хĕре» хайланă хыççăн пуçăннă. Ку вăл чӳкпе раштав уйăхĕсемпе тӳр килет.

Çапла вара, К.В.Иванов «Нарспи» поэмăн малтанхи вариантне 1907 çулхи чӳкпе раштав уйăхĕсенче, юлашки вариантне кăрлач вĕçĕпе

Е.В. Иванова, поэт амăшĕ. К.В. Иванов кăмрăкпа тунă ӳкерчĕк

В.Н. Иванов, поэт ашшĕ. К.В. Иванов кăмрăкпа тунă ӳкерчĕк

нарӑс пуҫламӑшӗнче ҫырнӑ тесе ҫирӗплетме май пур

САСТАШПА ҪАВРА АТАЛАНӐВӖ

1906 ҫулхи ҫурла уйӑхӗн 16-мӗшӗнче сӑвӑҫ ҫаплараx сӑвӑ йӗркисем ҫырса хунӑ

ПӐРТТА патне ПӐРТлаттарса,
ВАнюшка патне ВАшлаттарса,
СИмун патне СИктерсе.

Кунта чи малта йӗрке ӑшӗнчи сасӑ килӗшӗвӗ тӑрать, вӑл халӑх поэзийӗнче питех те анлӑ сарӑлнӑ пулнӑ. Йӗркесен вӗҫӗнчи сасӑ килӗшӗвӗ (састаш) чӑваш ҫырулла поэзине Европа традицийӗсемпе, уйрӑмах куҫарусем урлӑ, кӗрсе пынӑ. Ҫак мел ун чухне К.В.Ивановшӑн ют пулнӑ-ха.

1906 ҫулхи юпа уйӑхӗн 10-мӗшӗпе 25-мӗш кунӗсен хушшинче сӑвӑҫ «Крестьянская марсельеза» куҫарать тенӗччӗ. Оригинала хӗреслӗ састашпа (АБАБ) хайланӑ пулсан, куҫарура вӑл пачах та палӑрмасть. Ку вӑхӑтра вун ултӑ ҫулхи сӑвӑҫӑн састашлас ӑсталӑх палӑрайман ха. Ҫав кунсенчех куҫарнӑ «Дубинушка» юррӑн тексчӗ те састаш тӗлӗшӗнчен оригинала ҫитеймест. Ҫапах та кунта АБАБ тытӑмлӑ састаш енне туртӑнни хытах сисӗнет.

«Шуйттан чури» трагеди планне, унӑн тытӑмне поэт 1907 ҫулхи авӑн уйӑхӗнчен кая мар йӗркеленӗ терӗмӗр. Ӑна вӑл Чӗмпӗре ҫитиччене хайлама пултарнӑ. Ҫакна планра «икӗ юлташ», Чӗмпӗрте ҫырнисенче пиччӗшӗпе шӑллӗ тӗп сӑнарсем пулнинчен пӗлме пулать. Сӑвӑҫ ҫырнӑ майӑн татах та улшӑнусем кӗртнӗ.

Хайлава маларах ҫырнине унта састаш питех те сахал тӗл пулни те ҫирӗплетме пулӑшать: АБАБ – 4 ҫавра, ААББ 4 ҫавра. Ку вӑл мӗн пур йӗркесен 14 процентне те ҫитеймест.

«Икӗ хӗр» хайлавра састаша ҫирӗп йӗркелени палӑрмасть. Ҫав хушӑрах пӗр евӗрлӗ сӑмахсене темиҫе хут каланипе пулакан састашсем (АБВБ, АББВ) курӑнкалаҫҫӗ.

«Тимӗр тылӑ» балладӑна та састашласа хайламан. Хушӑран кунта АБВВ, АБВБ, ААБВ йышши састашла ҫаврасем тӗл пулкалаҫҫӗ. Вӗсен хисепӗ питех те пӗчӗк.

1907 ҫулхи юпа-чӳк уйӑхӗсенче К.В.Иванов оригиналлӑ хайлавӗсене ятарласа састашласа ҫырас тӗллев лартман. Ҫак пӗтӗмлетӳ унӑн ҫав вӑхӑтра ҫырнӑ тексчӗсенчен тухса тӑрать.

Малтанхи хайлавсен фонӗнче «Тӑлӑх арӑм» баллада чылай уйрӑларах тӑрать. Унта мӗн пуҫламӑшӗнчен вӗҫне ҫитиччененех мӑшӑр ар састаш хуҫаланать. Ку тӗлӗшрен вӑл «Хальхи самана» сӑвва питӗ ҫывӑх (ААББ састашлӑ ҫаврасемпе). Н.В.Шупуҫҫынни ҫак хайлава ҫырни пирки нимӗн те шарламасть. Ӑна унӑн авторӗ 1908 ҫулӑн малтанхи уйӑхӗсенче тин вӗҫлеме пултарнӑ. Тен, ҫакӑ К.В.Ивановӑн М.Ю.Лермонтовӑн сӑввисене питӗ васкавлӑн куҫарма тивнипе ҫыхӑннӑ?

1907 ҫулхи раштавӑн 30-мӗшӗнче хайланӑ «Выҫӑ аптранӑскерсем» сӑввӑн састашӗсене пӑхса тухар-ха. Кунта маларах ҫырнӑ 8 йӗрке АБВВ тытӑмлӑ састашлӑ. Дата лартнӑ тӗп пайӗн ҫаврисем пурте АБАБ састашлӑ. Эппин, поэт 1907 ҫул вӗҫленнӗ тӗле тӗрӗс састашлӑ ҫаврасем (чи малтан АБАБ тытӑмлисем) йӗркелеме хӑнӑхса ҫитнӗ темелле. Ҫак пӗтӗмлетӳ «Нарспи» поэмӑн сыпӑкӗсене уйрӑмшар пӑхса тухнӑ чухне питех те кирлӗ пулать. Хальлӗхе ӑна асра тытса юлӑпӑр.

М.Ю.Лермонтовӑн хайлавӗсене К.В.Иванов 1907 ҫулхи хура кӗркуннерен пуҫласа 1908 ҫулхи кӑрлаччен куҫарма пултарнӑ . Н.В.Шупуҫҫынни каланӑ тӑрӑх, К.В.Иванов чи малтан «Калашник юррине» куҫарать. Ку хайлавра састаш йӗркеленӗвӗ пачах та ҫук. Поэт куҫарнӑ 7 сӑвӑри састашсем ҫаплараx тытӑмпа тӗл пулаҫҫӗ:

1. «Пирӗшти»: **АБВАГВ** – 1 ҫавра; **АБВГБВ** – 2 ҫавра; **АБВАБВ** – 1 ҫавра.
2. «Парӑс»: **АБАБ** – 3 ҫавра.

3. «Хумсемпе ҫынсем»: **ААБВВГ** – 1 ҫавра; **ААБВВБ** –1 ҫавра.

4. «Чул ту»: **АБАБ** – 2 ҫавра.

5. «Тусен тăррисем»: **АБАБ** – 2 ҫавра.

6. «Пурнăҫ курки»: **АБАБ** – 1 ҫавра; **ААБВ** – 1 ҫавра; **АБВГ** – 1 ҫавра.

7. «Тĕрме ҫынни»: **ААБВ** – 1 ҫавра; **АБВВ** – 1 ҫавра; **ААББ** – 1 ҫавра; **АБАБ** – 1 ҫавра.

К.В.Ивановăн састаш йĕркелес ăсталăхне хăй ҫырнă хайлавĕсем тăрăх пăхса тухни ҫапла калама май парать: поэт ҫав сăвăсене 1907 ҫул вĕҫнеллерех тата 1908 ҫулăн малтанхи уйăхĕсенче куҫарнă.

Малалла ҫавра йĕркеленĕвĕн улшăнăвне хайлавсерен пăхса тухăпăр.

«Шуйттан чуринче» 20-шер йĕркеллĕ йӳнсем (4 йĕркеллĕ ҫаврасене пĕрлештерекен ҫыхă, вăл сыпăкран (глава) пĕчĕкрех пулать) мĕн пурĕ 4, 24-шар, 19-шар тата 18-шар йĕркеллисем 2-шер йӳн.

«Икĕ хĕр» хайлавра 16-шар йĕркеллĕ 2 йӳн тĕл пулать. «Тимĕр тылăра» ҫапларах йӳнсем вырнаҫнă (скобкăсенчи йӳнсем сыпăксене йĕркелеҫҫĕ): (16 +16) + (26+22) + (22+22) + (24+20+20) + (8+8+8+8) + (8+8+8+8+8) + (12+10+12+12).

«Тăлăх арăм» хайлаври йӳнсемпе сыпăксем: (18+16) + (40+40+36).

«Выҫă аптранăскерсем» сăвăра ҫапларах йӳнсем вырнаҫнă: (8+12+16+12+10).

Хайлавсен ҫавра-йӳн тытăмĕсене пăхса тухнă хыҫҫăн ҫапла пĕтĕмлетӳ тума пулать.

1. Ҫавра йĕркеленĕвĕ виҫĕ шайра пулса иртет: ҫавра, йӳн тата сыпăк шайĕсенче.

2. К.В.Иванов тĕпрен тăватă йĕркеллĕ ҫаврана тĕпе хурса ҫырнă.

3. Ытларах тĕл пулакан йӳнсем: 20-, 18-, 19-, 24-, 16-, 22-шер йĕркеллисем.

4. 1907 ҫул вĕҫĕччен ҫырнă хайлавĕсенчи йӳнсен калăпăшĕ пĕр хайлавра тĕрлĕрен тĕл пулать. Ку вăл поэтăн 20-шер йĕркеллĕ йӳн шăрҫалас

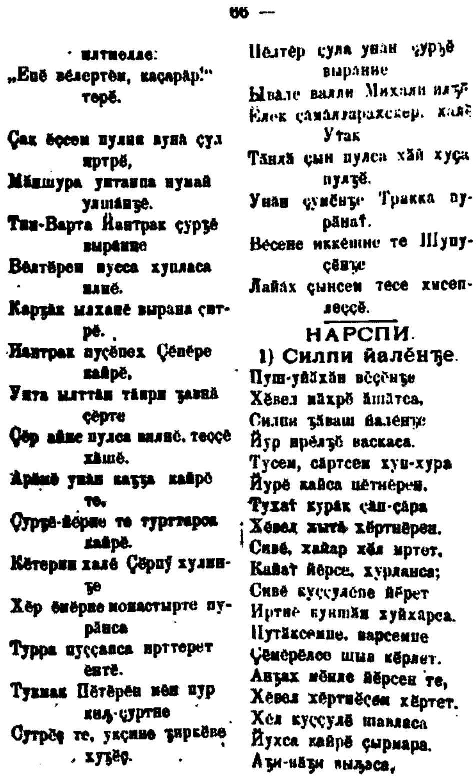
ӳӳ —

· илтнелле:
„Епĕ вĕлертĕм, касарăр!"
терĕ.

Ҫак ĕҫсем пулни вунă ҫул
иртрĕ,
Мăншура уитаипа нумай
улшăнҫе.
Тим-Варта Йантрак ҫурҫĕ
вырăнне
Вĕлтĕрен пусса хупласа
илнĕ.
Карҫăк махане вырана ҫит-
рĕ.
Йантрак пуҫĕпех Ҫĕпĕре
кайрĕ.
Унта ылттăн тăири ҫавнă
ҫĕрте
Ҫĕр айне пулса вилнĕ, теҫҫĕ
хăшĕ.
Арăмĕ унăн каҫҫа кайрĕ
те,
Ҫурҫĕ-йĕрне те турттарса
кайрĕ.
Кĕтерин халĕ Ҫĕрпӳ хулинҫе
Хĕр ӗнерне монастырте пу-
рăнса
Турра пуҫҫапса ирттерет
ĕмĕрĕ.
Тукмак Пĕтĕрĕн мĕн пур
кил-ҫуртне
Сутрĕҫ те, укҫине ҫиркĕве
хуҫĕҫ.

Пелтĕр ҫула унăн ҫурҫĕ
вырăнне
Ывăле валли Михаля илҫĕ
Ёлек ҫамаллараххскер. кайĕ
Утак
Тăнлă ҫын пулса хăй хуҫа
пулҫĕ.
Унăн ҫумĕнҫе Тракка пу-
рăнат.
Весене иккĕшне те Шупу-
ҫĕнҫе
Лайăх ҫынсем тесе хисеп-
леҫҫĕ.

НАРСПИ.
1) Силпи йалĕнҫе.
Пуш-уйăхăн вĕҫĕнҫе
Хĕвел пăхрĕ ăшăтса,
Силпи ҫăваш йаленҫе
Йур иреĕлҫĕ васкаса.
Тусем, сăртсем хуп-хура
Йурĕ кайса цĕтнĕрен.
Тухат курăк ҫап-ҫара
Хĕвел ӑыттĕ хĕртнĕрен.
Сивĕ, хайар хĕл иртет.
Кайат йĕрсе, хурланса;
Сивĕ куҫҫулĕпе йĕрет
Иртне кунпăн хуйхарса.
Путăксемпе, варсемпе
Ҫĕмĕрĕлсе шыв кĕрлет.
Анҫах мĕнле йĕрсен те,
Хĕвел хĕртнĕсем хĕртет.
Хĕл куҫҫулĕ шаплаcа
Йухса кайрĕ ҫырмара.
Аҫи-пăҫи выҫаса,

«Чăваш халлапĕсем» кĕнекере тухнă «Нарспи» поэмăн пуҫламăш страници

ăсталăхĕ «Нарспире» кăна ҫирĕпленсе ҫитни ҫинчен пĕлтерет.

Малалла «Нарспи» хайлаври сыпăксенче еплерех састаш тĕсĕсем тĕл пулнине пăхса тухăпăр (ытларах тĕл пулаканнисене маларах лартнă):

1. «Силпи ялĕнче»: **АБАБ, АБВБ, ААББ.** 2. «Сарă хĕр»: **АБВБ, АБАБ.** 3. «Ҫимĕк каҫĕ»: **АБВБ, АБАБ.** 4. «Туй»: **АБВБ, АБАБ.** 5. «Юмăҫ патĕнче»: **АБВБ, АБАБ.** 6. «Тарни»: **АБВБ.** 7. «Икĕ туй»: **АБВБ.** 8. «Хушăлкара»: **АБВБ.** 9.«Ҫимĕк иртсен»: **АБВБ, АБАБ.** 10. «Нарспи ĕҫĕ»: **АБВБ, АБАБ.** 11. «Силпире»: **АБВБ.** 12. «Вăрманта»: **АБАБ, АБВБ.** 13. «Атте-анне»: **АБВБ.** 14. «Тăватă виле»: **АБВБ.**

К.В.Иванов **АБАБ** тытăмлă састашпа 1907 ҫул вĕҫнелле кăна тухăҫлă усă курнине шута илсен, ҫав састаш йышлă тĕл пулакан сыпăксене вăл кăрлач-нарăс уйăхĕсенче хушса ҫырнă тесе ҫирĕппĕнех калама пулать.

Кунта чи малтан «Силпи ялĕнче» тата «Вăрманта» сыпăксене асăнмалла. Вĕсене кайран хушса çырни иккĕленӳсĕр.

«Нарспири» йӳнсемпе сыпăксенчи йĕркесен хисепне пăхса тухни ӳкерчĕке татах та уçăмлатать.

Юлашки вариантри сыпăксен тытăмĕ çапларах йĕркеленнĕ: 1. «Силпи ялĕнче» 160 йĕрке (20-шер йĕркеллĕ 8 йӳн). 2. «Сарă хĕр» – 160 йĕрке (20 шер йĕркеллĕ 8 йӳн). 3. «Çимĕк каçĕ» 240 йĕрке (20-шер йĕркеллĕ 12 йӳн). 4. «Туй» – 104 йĕрке (20-шер йĕркеллĕ 5 йӳн тата 4 йĕркеллĕ тепĕр тулли мар йӳн). 5. «Юмăç патĕнче» 112 йĕрке (20-шер йĕркеллĕ 4 йӳн тата 16 шар йĕркеллĕ 2 йӳн). 6. «Тарни» 138 йĕрке (20-шер йĕркеллĕ 6 йӳн тата 18 йĕркеллĕ тепĕр йӳн). 7. «Икĕ туй» 140 йĕрке (20-шер йĕркеллĕ 7 йӳн). 8. «Хушăлкара» – 152 йĕрке (20-шер йĕркеллĕ 6 йӳн тата 16 йĕркеллĕ 2 йӳн). 9. «Çимĕк иртсен» – 116 йĕрке (20 шер йĕркеллĕ 5 йӳн тата 16 йĕркеллĕ тепĕр йӳн). 10. «Нарспи ĕçĕ» – 240 йĕрке (20 шер йĕркеллĕ 12 йӳн). 11. «Силпире» 60 йĕрке (20-шер йĕркеллĕ 3 йӳн). 12. «Вăрманта» – 116 йĕрке (20-шер йĕркеллĕ 5 йӳн тата 16 йĕркеллĕ пĕр йӳн). 13. «Атте-анне» – 200 йĕрке (20-шер йĕркеллĕ 7 йӳн тата йӳнсене пайламан 60 йĕрке). 14. «Тăватă виле» – 140 йĕрке (20-шер йĕркеллĕ 7 йӳн).

Састаш тĕсĕсен тишкерĕвĕпе килĕшӳллĕн, 160 йĕркеллĕ сыпăксене поэт кайран хушса çырнă темелле. Малтанхи сыпăксенче, автор шухăшланă тăрăх, 140 йĕркерен (20-шер йĕркеллĕ 7 йӳнтен) ытла мар пулмалла пулнă. «Çимĕк каçĕ» сыпăка поэт кайран пысăклатса янă темелле. Тен, унта «Туй» сыпăкри уйрăм йӳнсем те кĕрсе кайнă. Çапла вара, малтанхи вариантра 4-7-мĕш, 9-мĕш, 11-мĕш та 14-мĕш сыпăксем пулни иккĕленӳсĕр. «Силпире» сыпăкăн пĕр пайĕ, çĕнĕ сыпăк («Вăрманта») хушăннăран «Атте-анне» сыпăка куçать. Çак улшăнусене пула сыпăксенче йĕркесен хисепĕ малтан палăртнинчен (20-шер йĕркеллĕ 7 йӳнлĕ сыпăк) урăхларах пулса тухать.

СЮЖЕТ АРХИТЕКТОНИКИ

Литературăра ытларах аталануллă сюжетлă хайлавсем тĕл пулаççĕ. Вĕсенче конфликт çуралса, хĕрсе пырать те вĕçĕнче сивĕнет. Кунта пурнăçри хирĕçӳ хайлаври персонажсенчен, унта пулса иртекен ĕç-пуçран килет. Вăхăт çакăн йышши хайлавсенче сыпăкран сыпăка вĕçленес еннелле сулăнса, туртăнса пырать.

Аталануллă сюжетра яланах икĕ пай курма пулать: конфликт тĕвĕленсе аталаннă (хĕрсе пынă) тата конфликт сивĕннĕ пайсем. Иккĕшĕн хушшинче мехел (кульминаци, хĕрсе çитни) тăрать. Çак икĕ пайăн калăпăшĕ пĕр пек мар: малтанхи иккĕмĕшĕнчен вăрăмрах (пысăкрах). Мĕншĕн çавăн пек пулнине «ылтăн касăк» («золотое сечение») принципĕпе ăнлантарса пама май пур.

Ылтăн касăк пайĕсем çапларах пропорциллĕ пулмалла: 0,618 тата 0,382. Çавăн пек архитектоникăллă хайлав вулаканăн чунĕнче килĕшӳ, илем туйăмĕсем вăратать. «При воздействии на человека тех видов искусств, которые развиваются во времени, – тесе çырать бурят тĕпчевçи С.Ш.Чагдуров, – их восприятие постоянно находится в напряжении именно потому, что оно предвосхищает кульминацию, то есть точку золотого сечения. Знание этого принципа помогает художнику фиксировать и удерживать внимание зрителей, слушателей, читателей на постоянном напряжении художественного события».

Кульминаци хыççăн ĕç-пуç хирĕçĕвĕ сӳрĕкленсе е вăйсăрланса пымалла. Ылтăн касăк хыççăн малтанхи ĕç-пуçăн пĕтĕмлетĕвĕ пулмалла. Поэзире вăл 0,382 процентран кĕскерех те пулать: ун пек чухне çав текст тăсăлмалли вăхăта тăхтав (пауза) йышăнать.

К.В.Иванов хайлавĕсен сюжечĕсен архитектоникине ку таранччен никам та пăхса тухманччĕ-ха. Çакă вăл чи малтан мехел (кульминаци) вырăнне палăртма, малтанхи архитектоникăна кайранхи сыпăксен улшăнăвĕ еплерех витĕм кӳнине пĕлме кирлĕ. Çапла майпа эпир çыравçăн вăл е ку хайлавĕн пултарулăх историне лайăхрах курма пултарăпăр.

Поэтăн 1907 çулхи юпа-чӳк уйăхĕсен тĕлне сюжет йĕркелес ăсталăхĕ еплерех шайра пулнине пĕлме пире «Тимĕр тылă» баллада тексчĕ пулăшĕ.

Хайлавра мĕн пурĕ 312 йĕрке. Унти кульминаци çак йĕркесенче хĕрсе çитет:

– Çĕрле çӳрес хăнам çук,
Уттар хăвăн çулупа!
«Сыв пул, эппин, пиччеçĕм!»
Йĕре-йĕре сарă кин
Аслăк çине улăхрĕ,
Йĕре-йĕре çавăнта
Улăм ăшне пытанчĕ.

Çак 8 йĕркен варрине (214-215 йĕркесем) илĕпĕр те пропорци шутласа пăхăпăр: ку вăл çĕр утăмлă çулăн 68-мĕш утăмĕ. Эппин, çак хайлав пайĕсен пропорцийĕ пĕрлĕхĕн 0,68 тата 0,32 проценчĕсемпе танлашать. Ку вăл К.В.Иванов туйнă, уншăн çывăх архитектоника. Унăн хайлавĕнчи ылтăн касăк вырăнĕ кăштах каярах (0,06 чухлĕ) вырнаçнă. Паллă ĕнтĕ, çакă илемпе гармони туйăмне вăратма пачах та чăрмантармасть, çав хушăрах поэтăн хăй евĕрлĕхне аванах палăртать.

Халĕ «Нарспи» архитектоникине пăхса тухар. Унти кульминацине «Нарспи ĕçĕ» сыпăкра шырамалли иккĕленӳсĕр. Сыпăкăн 7-мĕш йӳнĕнче (121-140-мĕш йĕркесем) ĕç-пуç хĕрсе çитет: кунта Тăхтаман наркăмăшлă яшка çинине ӳкерсе кăтартнă. Вăтамран 130-мĕш йĕркене («Кăтартать вăл чăмăрне») илĕпĕр те çавăнта ылтăн касăк тесе шутлăпăр. Ку вăл хайлаври 1452-мĕш йĕрке. Малтан пуçласа çак йĕркене çитичченхи вăрăмăш пĕр пĕтĕмĕш калăпăшĕн (2078 йĕркеллĕ пĕрлĕхĕн) 0,68 проценчĕпе танлашать! Эппин, «Нарспи» кульминацийĕ «Тимĕр тылăри» ылтăн касăк вырăнĕпе пĕтĕмпех тӳр килет. Çакă вăл, тепĕр хут калатăп, К.В.Ивановăн хайлав архитектоникине йĕркеленин хăй евĕрлĕхĕ.

Кульминаци вырăнне палăртни пире çыравçăн хăй евĕрлĕхне пĕлме кăна мар, хайлавăн пултарулăх историне сăнама-асăрхама та кирлĕ. Поэт «Нарспие» темиçе тапхăр çырни, ăна вăл варринчи сыпăксенчен (Н.В. Шупуççынни «Туй» сыпăкран çырма пуçланă тесе çирĕплетет) пуçлани иккĕленӳсĕр. Çакна састашри тата çавра йĕркеленĕвĕнчи уйрăмлăхсем те ĕнентерме пулăшаççĕ. Кульминаци уйăрса тăракан икĕ пайăн малтанхи пайĕнчи «Силпи ялĕнче» тата «Сарă хĕр» сыпăксем, иккĕмĕш пайĕнчи «Вăрманта» тата «Атте-анне» сыпăксем (вĕсенчи 4 йӳн малтан «Силпире» сыпăка кĕнĕ) – малтанхи варианта 1908 çулхи кăрлач-нарăсра çĕнетсе-юсаса çитернĕ май хушса хунăскерсем. Икĕ пайне те пĕрешкелтерех хушса çырнăран ылтăн касăк вырăнĕ Тăхтамана наркăмăшлă яшка çитернĕ тĕлтех юлнă. Çав хушăрах сюжет çивĕчленсе хивреленнĕ, сăнарсен хирĕç тăрăвĕ вăйланнă. Çакăн пирки каярах тĕплĕнрех калаçăпăр-ха. Халĕ пире илемлĕ идея сюжета йĕркелеме, ăна улăштарма пултарнине сăнани кирлĕ.

ИЛЕМЛĔ ИДЕЙĂПА СЮЖЕТ

К.В.Ивановран вăл «Нарспи» сюжетне ăçтан тупни пирки ыйтсан, сăвăç çакă ниме те пĕлтермест тесе хуравланă иккен. Тĕрĕс хурав: поэт сюжета хăйĕн пурнăç позицийĕ, концепцийĕ, тĕнче курăмĕ, ăнланăвĕ, илемлĕх ăнĕ витĕр «аласа» кăларать. Çавăнпа та хайлава мĕнле пур, çавăн пек пăхса хакламалла. К.В.Иванов шайĕнчи çыравçă юмаха сăвăланипех çырлахма пултарайман. Ку пĕтĕмпех тĕрĕс.

Çапах та тĕпчевçĕшĕн тепĕр

тӗрӗслӗх те пур Çыравçӑн пурнӑç концепцине тӗрӗс палӑртма, автор позицине пӗлме çӑмӑлах мар. Кунта хайлава пур енчен те пӑхса тухни, тӗпчевçӗн субъектлӑхӗнчен хӑтӑлма пултарни кирлӗ. «Нарспи» хайлава тӗрлӗ вӑхӑтра тӗрлӗрен хак панине аса илерха: мӗн кӑна каламан ши ун çинчен юлашки 80 çулта!

Ман шутпа, çак çитменлӗхсем (чи малтан тӗпчевçӗн субъектлӑхӗ, вӑл хӑйӗн курӑмне хайлав авторӗн тесе шухӑшлани) çыракансен тӗпчев инструментарийӗ чухӑн пулнӑран, вӗсен ӗçӗсем наука статйинчен ытларах эссене çывӑхран килеççӗ. Унтан та кунтан тӑпӑлтарса илнӗ йӗркесене цитатӑласа çырни, хайлава пӗр пӗтӗмӗшле ытамласа курма пӗлменни – çакӑ поэтӑмӑр пултарулӑхне тӗпчекенсен тарӑна кайнӑ чирӗ. Пӗри тепринчен иртсе каяс ӗмӗтлӗ, çавна май çӗклемне пысӑкран-пысӑк йӑтма хӑтланаççӗ. Малта К.В.Иванов мар, тӗпчевçӗ хӑй тӑрать. Вӑл юлашки çулсенче мӗнле кӗнекесем вулани, кам çырнисене мала лартни витӗр курӑнать. Мӗн тӑвӑн ӗнтӗ, мода текенни литература тӗпчевçисен хушшинче те лайӑх палӑрать.

Мӗншӗн палӑртсах çыртӑм-ха çак йӗркесене? Пирӗн классикӑлла литература кӑна мар, классикӑлла литературоведени те пур тесшӗн. Çав тӗпчев шкулӗ шӑпах та классикӑна тарӑннӑн тӗпчене майӑн çирӗпленнӗ. Эпӗ кунта вырӑс классикине нумай томсемпе пичетлесе кӑларнӑ май иртттернӗ тӗпчевсем пирки калатӑп.

Сӑмах хайлавсен пултарулӑх историне тӗпчес ыйтусем патне илсе çитерчӗ. Çыравçӑ мӗн калас тенине унӑн ал çырӑвӗсемпе, хайлав варианчӗсемпе ӗçлекен ытларах та тӗрӗсрех пӗлме пултарать. Кунта тӗпчевçӗ субъектлӑхӗ мар, ал çырури факт малта пырать, ӗнентермелли сӑлтав шутланать. Хӑйӗн çинчен хайлав авторӗ хӑех каласа парать ун йышши тӗпчевре.

Илемлӗ идея чи малтан хайлав авторӗн курӑмӗпе, унӑн ӑнӗпе, вӑл пурнӑçри пулӑмсене хак панипе çыхӑннӑ. Çыравçӑн ӑн айӗнчине (подсознательное) мала лартса тӗпчени, В.Е.Хализев шухӑшӗпе, хайлава ӑнланма пулӑшмасть. «Творческая воля, сознательные намерения, духовная активность художника обходятся молчанием, недооцениваются, либо игнорируются по существу» – тесе çырать тӗпчевçӗ. Вӑл, чех филологӗ Я.Мукоржовский каланипе килӗшсе, çапла пӗтӗмлетет: «Основной фактор впечатлений, вызываемого художественным произведением, – это авторская *преднамеренность* (автор – *В.Р*), что именно она соединяет воедино отдельные части произведения и придает смысл сотворенному».

Автор шухӑшне, унӑн кӑмӑлне тӗрӗс палӑртма, каларӑм ӗнтӗ, хайлавӑн пултарулӑх историне туллин тӗпчени пулӑшать. Кунта тӗпчевçӗн субъектлӑхне минимума çитиччен чакарма май килет.

Илемлӗ идейӑна тарӑннӑн ӑнланма автор концепцийӗпе пурнӑç çине пӑхни пулӑшать тенӗччӗ. Юлашкине пӗлме авторӑн хавхине (пафосне), унӑн хайлаври сӑнарне палӑртни кирлӗ.

Автор концепцийӗ еплерех пулнинчен сюжет аталанӑвӗ хӑш йӗрпе (çулпа) каясси килет. Эппин, кунта пӗрремӗшӗ иккӗмӗшне пӑхӑнтарса çураçӑнтарать. Енчен те тӗпчевçӗ автор малтан сюжет никӗсне мӗнле материала (пурнӑçра чӑн пулнине, халӑх сӑмахлӑхӗнче анлӑ сарӑлнӑ сюжета тата ыт.те.) хунине пӗлет пулсассӑн, уншӑн авторӑн пултарулӑхри кӑмӑлӗпе шухӑшне пӗлесси йывӑр ӗçех мар.

«ШУЙТТАН ЧУРИПЕ» «ТИМӖР ТЫЛӐ» ÇӐЛКУÇӖСЕМ

«Шуйттан чури» трагеди планӗ тата унӑн хӑш-пӗр сыпӑкӗсем «Тимӗр тылӑпа» «Икӗ хӗре» çырма палӑртиччӗнех çуралнӑ тенӗччӗ маларах. Ахӑртнех, планне поэт Чӗмпӗре çитичче-

нех (1907 çулхи авăн уйăхĕччен) йĕркеленĕ. Пĕрремĕш пайне вара сăвăç авăн уйăхĕнче хайланă пек пулса тухать. Автор хăй хайлав жанрне планра «Переделка из народного рассказа» тесе палăртнă. Эппин, хайлав сюжетне вăл халăхра çӳрекен халапран илнĕ теме май пур.

Планра вăрçă хирĕнчи икĕ чăваш тăвансем мар, юлташсем кăна иккен. Шуйттана тухнă чăваш кайран тăван килне таврăнса арăмĕпе ачисене вĕлерет. Кунта чи малтан мулпа чун хирĕçĕвĕ палăрать. Çынна укçашăн вĕлерекен хăйĕн чунне шуйттана сутать.

Халăх халапĕсенче çын хăйĕншĕн хаклине (тин çеç çуралнă ачине, чунне) шуйттана пани, мулпа улăштарни çинчен каланисем йышлă тĕл пулаççĕ. Çак проблемăна хускатасшăн пулнă та К.В.Иванов. «Шуйттан чурин» пĕрремĕш пайĕнче авторăн шухăшĕ тарăнланса пыни курăнать. Кунта мулпа чун хирĕçĕвĕ мулпа тăванлăх (пĕр юнлă çынсем) хирĕçĕвне куçать. Мул ют çынна кăна мар, пĕр варта выртнă тăвана та вĕлерттерме пултарать иккен.

Авторăн çак концепцийĕ, философилле ăнлавĕ 1907 çулхи юпа уйăхĕ тĕлне çирĕпленсе çитнĕ тесе калама сăлтавсем çителĕклех.

«Икĕ хĕрпе» «Тимĕр тылă» хайлавсене автор юпа-чӳк уйăхĕсенче çырнă тенĕччĕ. Ашшĕне тӳррĕн каласа юрайман хĕрĕпе пăянăшне хăйĕн кăмăлĕпе минретекен кинĕ хушшинчи хирĕçӳ вăл «Шуйттан чуринче» хускатнă проблемăна тарăнлатса пыниех.

«Икĕ хĕрти» хирĕçӳ В.Шекспирăн «Король Лир» трагедийĕнчех пур. Чăваш литературинче çав ашшĕпе хĕрĕ хушшинчи хирĕçĕве Н.Кедров хăйĕн «Асăна-аннĕне хисепле, хăвна та аван пулĕ» повеçĕнче (1899) лайăх кăтартнă. Хĕрĕнкĕ ашшĕ хăйĕн виçĕ хĕрĕнчен хăйне хăшĕ ытларах юратнине ыйтса пĕлесшĕн пулать. Юмах мелĕпе усă курса, автор малтанхи икĕ хĕрне ашшĕ умĕнче йăпăлтатнă пек кăтартать. Кĕçĕн хĕрĕ (Лисахви) вара, ашшĕн мулне хĕрĕнменскер, çапла калать: «Чăн калатăп, атте! Эпĕ тутлă сăмахсем каласа йăпăлтатса çӳреме ăста мар. Чĕре мĕн калама хушать, çавна анчах калама пултаратăп. Юри улталаса çынна çемçете пĕлместĕп».

«Икĕ хĕрте» те ашшĕ хĕрĕнчен суя сăмах илтсе чунне çемçетесшĕн. Юлашкинчен вăл, хăй кĕтнине илтейменскер, çапла калать: «Санра пархатар сахал, // Эсĕ манăн хĕрĕм мар!». Вулавçă пуçĕнче çийĕнчех «Нарспири» «Атте-анне» сыпăкри сцена курăнать. Унта та хăйсен тăван хĕрне ылханни пур-çке!

«Тимĕр тылăра» та пăянăшĕпе кĕçĕн кинĕ хушшинчи хирĕçӳ тăрать. Сюжет çăлкуçне пĕлни пире хайлава çырнă чухне кĕртнĕ улшăнусене пĕлме пулăшать. Пĕр килти çынсен хирĕçĕвĕ мĕнпе çыхăннине те лайăхрах курма май килĕ.

К.В.Иванов Чĕмпĕре 1907 çулхи çурла уйăхĕн вĕçĕнче çитсен, унта вăл шкул библиотекинче пурăнни паллă. Çыракан çамрăк çын библиотекăри кĕнекесемпе тата ал çырусемпе паллашмасăр тăма пултарайманах ĕнтĕ. Уйрăмах вăл Г.Т. Тимофеевăн «Тăхăрьял» ал çырăвне тĕплĕн вуланă. Çакна унти юрă йĕркисем «Нарспире» тĕл пулнипе те ĕнентерме пулать.

«Тимĕр тылă» сюжетне поэт «Тăхăрьял» ал çырăвĕнче пулнă «Лăпăр» ятлă юмахран илнĕ. Çапла çирĕплетсех калама хайлавра тĕл пулакан ял ячĕ (Акăр) пулăшать. Чăн пурнăçра ун йышши ял çук. Сăвăç çав сăмаха Г.Т.Тимофеев кĕнекинче шыраса тупнă. Унта çапларах тупмалли юмах пур: Акар йытти ашса пырать, аякки витĕр хĕвел пăхать (çара çуна).

Халĕ «Тимĕр тылăри» çак йĕркесене аса илер:

Акăр çулĕ тап-такăр,
Уйăх çути çап-çутă.

Юмахра ама çури хăйĕн кинне çапла калать: «Уйăх çути çап-çутă, çатма çулĕ тап-такăр; пашалу пĕçер те хăнана кай». Виçĕ текстĕнче те çулпа пыни тата çӳлтен хĕвел (уйăх)

çутатни çинчен каланă. Тупмалли юмахри паллах мар Акар сăмахран К.В.Иванов Акăр ятлă ял ячĕ туса хунă. Мĕншĕн шăпах çав ята илни пирки халĕ пуçăмăрсене ватмăпăр. Çакă (хайлапри çын тата ял ячĕсен функцине палăртасси) хăй уйрăм тĕпчеве тивĕç ыйту пулнине кăна палăртăпăр

«Лăпăр» ятлă юмах çапларах пуçланать: «Карчăкпа старик пурăнаççĕ тет. Кусенĕн пĕр ывăлĕ пур тет. Ывăлийĕн ама çурри пулнă тет. Ама çурри лăпăр тет, ку ывăлне авлантарнă тет. Ачи те пулнă тет. Пĕрре кĕр кунне ку ама çурри, ачанăн амăшĕ, тула тухнă тет те, уйăх çути çап-çутă тет; пўрте кĕрсен кинне калать тет: «Уйăх çути çап çутă, çатма çулĕ тап-такăр; пашалу пĕçер те хăнана кай», тесе калать тет».

К.В. Иванов çак юмах пуçламăшне чылаях улăштарать. Пĕрремĕшĕнчен, «Тимĕр тылăра» ытлашши персонажсене (старик, ывăлĕ, ачи) кĕртмен, çав хушăрах тепĕр кин сăнарне хушнă. Мĕн тума кирлĕ пулнă ши çакă? Вуласа пăхар-ха тепĕр хут:

Аслă кинĕ мĕн ятли
Пире халĕ кирлĕ мар:
Хăй(не) кĕвĕллĕ арăмччĕ,
Тўрринерех каласан,
Хитрех те мар мухтама,
Начар та мар хурлама.

Кĕçĕн кинĕн (Чĕкеçĕн) хитрелĕхне, вăл «ытарма çук аван» пулнине, унăн тути те «чуп тума çўхе» пулнине кăтартма кирлĕ пулнă иккен çак хушма сăнар. Хайхи авторăн кăмăлĕ ăçталла туртăнни те палăрчĕ: вăл юмахри пек ырăпа усала кăна мар, çамрăкпа (хитрепе) ватта (суккăр «ăçтиçука») хирĕçлетсе кăтартас тĕллев тытнă.

«Тимĕр тылăри» кĕçĕн кин юмахри пек ачаллă мар, упăшки те çук унăн. Шăпах «чуп тумалли» çулсенчи çамрăк арăм вăл. Çакă килĕшмен те ĕнтĕ суккăр тухатмăша, çавăнпа вăл юратман хăйĕн «çын савăнса тăмалли» кинне. Çак шухăш патне эпир автор юмаха еплерех улăштарнине тишкернĕ май çитетпĕр. Кунта тепĕр улăштару пирки калани те кирлĕ. Юмахра вăпăр (лăпăр) карчăк кинне вĕлерме малтанах шутласа хурать, ăна хăнана юри çĕрле кăларса ярать. Балладăра кинĕ карчăка хытах çиллентерет, ăна йўтетсе çитерет. Карчăкĕн пуçĕнче малтан кинне вĕлерес шухăш пулманнине çак йĕркесенчен пĕлме пулать: —

Ай, çĕр çăтманă пуçна!
Ырра мар-тăр ку кинĕм.

Юмахри ама çури кинĕпе мăнукне хăй çисе ярать. Карчăк вара кинĕ йўтетнĕрен кăтăрать. Каярах, пĕлетпĕр ĕнтĕ, тимĕр тылă та кăтăрса каять. Сăлтавне карчăк ăна кинне хăвалаттарса та таврăнма чĕнсе йăлăхтарнинче курмалла.

К.В.Иванов, юмаха улăштарса, «усала тĕкĕнме (вăратма) юрамасть» текен шухăша палăртасшăн пулнă. Çакна тĕпчевçĕсем тĕрĕсех асăрханă.

Çапах та кунта автор çак шухăша тарăнрах каласшăн пулнă теес килет. Сарă кин хăйĕн пăянăшне мĕншĕн йўтетнине аса илер-ха: вăл тăван ялне, тăванĕсем патне çитесшĕн çунать. Вĕсене курас килнĕренех вăл тўсĕмне çухатать — çула усал-тĕсел вăраннă вăхăтра (çĕрле) тухать. Кунта автор сарă кине айăплас тенине курмастăп эпĕ.

Кин çĕрле çула тухнă мотив юмахра та пур, ăна сăвăç çаплипех хăварнă. «Вăратнă усал кăтăрма пултарать» текен шухăш автора карчăкпа тимĕр тылă хăтланăвĕсене тўрре кăларма кирлĕ пулнă. Кин хăтланăвне поэт тăванлăх туйăмĕ вăйлă пулнипе, вăл тунсăхласа çитнипе сăлтавлать.

Хайлавăн тĕп шухăшне ăнланса илме юмахăн вĕçне пĕлни пулăшать. Унта пĕрре вилнĕ кинĕ тепĕр хут чĕрĕлсе тăрать. Пăянăшне вара, усал вупăра, «сĕлĕ пĕрчи пек тураса тухрĕ тет те, халĕ те пулин аван пурăнаççĕ тет».

Балладăра кинĕ те, карчăкĕ те

вилеççĕ. Мĕнпурĕ кунта суккăр та ватă карчăк хăйĕн чипертен те чипер çамрăк кинне юратманнипе çыхăннă. Юратманлăхĕ вара кинĕн хитрелĕхĕпе çамрăклăхĕнчен килнĕ. Ахальтен мар автор юмаха чи малтан кин хитрелĕхне кăтартас тĕллевпе улăштарать.

Айăплă-ши Чĕкеç хăй хитре тата çамрăк пулнишĕн? Паллах, айăплă мар. Ку вăл çут çанталăк панă, Турă çырнă ырăлăх. Хитрелĕхпе савăнмалла, «çӳхе тутана чуп тумалла», тăванпа тăванăн та пĕрле хутшăнса та килĕштерсе пурăнмалла.

Çук вĕт, илеме курайман çынсем те пур çĕр çинче (вĕсене шуйттан çаплла тăвать иккен). Вĕсем суккăр (поэт юмахри вупăр карчăка ятарласа суккăрлатнă факт, эпĕ калани те авторăн шухăшĕ пулнине ĕнентерет), вĕсене пула илем синкерлĕх патне çитсе тухать. Анчах тавăру саманчĕ те çитетех: суккăра хăй вăратнă усалах тĕп тăвать, хăйне те пĕтерет.

Çут çанталăк йĕркине хирĕç кайни ырри патне илсе çитермест. Çак шухăша «Шуйттан чуринче» те, «Икĕ хĕрпе» «Тимĕр тылăра» та асăрхатпăр. Çав йĕрке (тĕрĕслĕх) малтанхи хайлавра тăванлăха тĕп тунăран, иккĕмĕшĕнче суя çулĕ çине тăнăран, юлашкинче илеме курайманран арканать. Чĕкеç хăйĕн хитрелĕхĕшĕн пĕтет, «Тăлăх арăмри» кĕçĕн кин леш тĕнчене хăйĕн юратнă мăшăрĕ вилнĕрен каять. Хитрелĕхпе юрату çут çанталăк ырлăхĕ. Хитрелĕхе курайман суккăрсемпе юратнă çынсене пĕтерекен вăрçă-харçă тăнăçлăха аркатаççĕ, синкерлĕх патне илсе çитереççĕ.

Çапларах шухăшсем çуратать асăннă хайлавсен пултарулăх историйĕсене пăхса тухни.

«НАРСПИ»: ХАЙЛАВ ÇĂЛКУÇĔ

Хайлава тишкернĕ май тĕпчевçĕ чылай чухне ăна çырнă вăхăт паллисене шырать, вĕсене тупма тăрăшать. «Нарспие» те çав мелпех тишкереççĕ, XX ĕмĕр пуçламăшĕнчи пурнăç паллисене шыраççĕ. Пысăк пĕлтерĕшлĕ хайлавăн историйĕ нихăçан та ăна çырнă вăхăтран пуçланмасть. Çакăн пирки М.М. Бахтин акă мĕн калать: «Великие произведения литературы подготовляются веками, в эпоху же их создания снимаются только зрелые плоды длительного и сложного процесса созревания». Хайлава ăна çырнă е авторĕ пурăннă вăхăтпа кăна çыхăнтарса ăнланма тăрăшни унăн тарăн варăннă илемлĕ идейине пĕлме май памасть. Çакăн пек чухне тĕпчевçĕн хайлава, М.М. Бахтин калашле, Пысăк вăхăт (Большое время) куçĕпе пăхса ăнлантарни кирлĕ.

Пысăк вăхăт паллисем культурăра тĕрлĕ енлĕн курăнаççĕ. Калăпăр, тĕрĕ историйĕ çи-пуçăн тĕрлĕ элеменчĕсенче тата сарăлнă ареалĕнче (этнотерриторире) ӳкерĕннĕ. Сăмахлă культурăн стилĕсемпе мотивĕсен историйĕ фольклор жанрĕсенче упранса юлнă. Сюжетсен историне, поэтикăна та ватă е çамрăк жанрсене уйăрса пăхнă май пĕлме пулать.

Халăх прозинчи (юмахсенчи) персонажсем хăйсен ырăлăхĕпе е усаллăхĕпе палăраççĕ. Вĕсенче çут çанталăк тăнăçлăхĕ яланах çĕнтерет. Усал персонажсем вилеççĕ е ыррисене пăхăнаççĕ («Лăпăр» юмаха аса илерха).

Чăваш халăх юррисен йышĕнче сюжетлă текстсем питех йышлă мар. Çапах та унăн пеккисем пур, вĕсем чи малтан истори темипе хайланнă. Çавăн йышши текстсенчен пĕрне С. Максимов композитор 1927-1928 çулсенче Сĕнтĕрвăрри районĕнчи Упакасси ялĕнче çырса илнĕ. Умĕнче прозăлла халап пайĕ пур: «Ку юрра пĕр ватă карчăк юрлатчĕ, тет. Карчăксем каланă тăрăх, ĕлĕк, Хусана илнĕ чух, патша майри мечет тăррине хăпарнă, тет те, ăмăрт кайăк пулса вĕçсе кайнă тет». Малалла виçĕ çавраллă юрă тексчĕ каять.

Хусан ханĕн Сафа-Гирейĕн Сюмпике ятлă арăмĕ пулнă, вăл упăшки вилсен хăйĕн кăкăр ачипе тăрса

юлнă. Халапсем тăрăх, вăл хăйне вăйпа качча илекен Шăхаль хана хирěç тăрса, Хусан кремлěнчи пěр башня çинчен сиксе вилет. Акăш пулса вěçсе кайнă вариант та пур. «Сююмпике пейěчě» ятлă тутарла пейěтре ăна Мускава вăйпа илсе кайни çинчен каланă. «Мана сутнă мăрсасенěн пуçě çěре хурăннă» тесе юрлать вăл, пур çыннăн та юлашкинчен тăпра айěнче пулмаллишěн хурланать.

Тутар халăхěн тепěр пейěтěнче пěр çын хăйěн Хамида ятлă хěрне вырăс офицерне вăйпа качча пани çинчен каланă. Хěр шыва сиксе вилес умěн çапла юрланă тет:

Юнлă та пурçăн явлăкăм офицер мăйěнче çутă пулчě, Хăмăшлăхри яштак пěвěм офицер хěвěнче хур пулчě...

Авăрлă ылтăн пуртă
хěвел куçне юхтарě,
Хăмăшлăхри яштак пěвěм
хăва тěпěнче çěрě.

Пушкăрт халăхěн «Хура Çăрха» ятлă эпикăллă юрă пур. Ăна вырнăнвырнăн юрламасăр та каланă. 1907 çулта Самар кěпěрнинчи Бузулук уесěнче М.Бурангулов çапларах фабулăллă текст çырса илнě. Аблай ятлă йěкěт Масем ятлă пуянăн Махтымхылу ятлă хěрне юратса пăрахать. Нугуш пуян хăйěн ывăлě валли çак чиперккене çураçма евчěсем ярать, Масем пуянпа килěшсе татăлать. Аблай Хура Çăрха ятлă учě пулăшнине пула хăйěн савнине килне илсе каять. Çухалнă хěрне шыраса çитнě ашшěне Махтымхылу çапла хуравлать:

Сакмар шывě хурăнлăх,
Ӳсмест тесе ан калăр.
Чухăн йěкěт Аблай та
Мул тупаймě ан тейěр.
Нугуш пуян ывăлěн
Ăрăс каймě ан тейěр...
Вăйпа парсан Нугуша
Хирěçлеймěп ан тейěр;
Хура та çěр айěнче
Вырăн тупмăп ан тейěр...
Эп хулăмшăн сутăнмăп
Йěкěчě ар пулмасан,
Кăкăрне те сěртěнмěп
Юратăвăм пулмасан.

Çакăн хыççăн Масем пуян хăйěн хěрне Аблай чухăна качча пама килěшет.

Хăйěн савнийěпе пěрле пулма май килмен, урăх çынна вăйпа качча панă телейсěр хěр пирки калакан халапсемпе юрăсем тěрěк халăхěсен сăмахлăхěнче пин-пин çул упранаççě. Вěсене тěпе хурса вăтам ěмěрсенчи поэтсем дастан-поэма хайлани те паллă. Акă, узбексен Низами Ганджеви ятлă сăвăçи 1188 çулта «Лейлипе Меджнун» дастан çырать. Унти лейтмотив икě çамрăкăн вěри юратăвě. Ашшěамăшě Лейли ятлă хěрне чухăн Кайса (Меджнуна) качча пама килěшмест. Романтикăлла юрату хěр хăйěн каччи аллинче вилнипе вěçленет.

Çак Низами хайлавěн фабулине тěпе хурса каярах сăвăçсем тěрлě чěлхепе хайлавсем çырни паллă. В.Шекспир «Ромеопа Джульеттин» фабулине унтанах илнě тесе калаççě (Е.Э.Бертельс).

Традицилле фольклористикăра лиро-эпика тексчěсене баллада тата сюжетлă юрăсем тесе калатчěç. 1982 çулта эпě вěсене пейěт ятпа палăртма сěннěччě. Пулса кайнине тата тематикине кура, çапла пейěтсем пурри çинчен çырнăччě: авалхи пейěтсем, вăрçă пейěчěсем тата юрату пейěчěсем. Чăваш халăх сăмахлăхěнче авалхи пейěтсем сахал мар тěл пулаççě. Вěсенчен пěрне, Хусан ханěн майри çинчен Самар тăрăхěнче 1911-1912 çулсенче çырса илнě пейěт çапла пуçланать: «...Ěлěк пěр чăваш хăй хěрне тěрěк çыннине панă тет. Хěрě каясшăн пулман. Ăна йăпатса хěрěн йăмăкě çапла такмакласа юрланă тет:

Вěç, вěç, аккăш, вěç аккăш та
Тěрěк хирне ӳк, аккăш.
Тěрěк хирě шурă çеçке,
Эпир ăна курнă-çке.
Кай, кай, акка, кай, акка та
Тěрěк арăмě пул, акка.
Тěрěк майрин камсульсене
Мана та тăхăнма пар, акка...

Малалла хĕçпе çĕçĕ тытнă вырăс çыннине сăнланă, вăл аппăшне чикме хатĕрри пирки каланă. Тепĕр пейĕтре тутар тыткăнĕнчи хĕрĕ патне тăван амăшĕ çитни, мăнукне сиктернĕ май вăл юрă юрлани пирки каланă. Ашшĕ-амăшĕ хĕрне вăйпа качча пани çинчен калакан сюжетсем темиçе ушкăна пайланаççĕ: ют патшалăха (тыткăна) илсе кайни çинчен, ют халăха е пуян çынна пани çинчен. Ют халăх çыннине вăйпа качча пани çинчен калакан тепĕр пейĕте М.Арзамасов Тĕрлемес ялĕнче çырса илнĕ. Пĕр хĕре çармăс каччине вăйпа качча панă тет. Атăл урлă илсе каçнă чухне вăл çапла юрланă пулать:

Ай, аттеçĕм, аннеçĕм,
Аттем-аннем пулмарĕ те
Мана ыр кунсем пулмарĕç.
Ахах ятăм – путмарĕ,
Мерчен ятăм – юхмарĕ.
Хурăн çырли пиçнĕ чух
Хурнташсенчен уйăрчĕç,
Çĕр çырлийĕ пиçнĕ чух
Çĕртен-шывран уйăрчĕç.
Тантă кĕпçи ӳснĕ чух
Тантăшсенчен уйăрчĕç.
Ай-хай чунçăм, çамрăк чун,
Кантăр пекех ӳсрĕмĕр,
Пуса пекех уйăрчĕç.
Ай, аттеçĕм, аннеçĕм,
Ай, пиччеçĕм, инкеçĕм,
Эсир мана курас çук,
Эп те сире курас çук.
Манăн пуçри нухратăм
Атăл тĕпне сарăлтăр.
Манăн умри кĕмĕл тенкĕ
Атăл тĕпне çуталтăр.

Юррине юрласа пĕтернĕ-пĕтермен çав хĕр кимĕ çинчен Атăла сикнĕ тет.

Çак фабулăпа усă курса Трубина Марфи «Елик» ятлă сăвăлла халап (пейĕт) хайлани паллă. Турхан Яккăвĕн «Варуççи» поэмине те çав авалтан килекен сюжета тĕпе хурса çырнă темелле.

«Нарспи» поэма сюжетĕнче те тĕпре ашшĕ-амăшĕ хăйĕн хĕрне юратман çынна вăйпа качча пани, савнă çынсене пĕр-пĕринчен уйăрса яни тăрать. Н.В.Шупуççынни аса илнĕ тăрăх, К.В.Иванов поэма сюжетне Чĕмпĕрти шкул хуралçинчен илтнĕ. Сăвăçăн Праски ятлă йăмăкĕ урăхла аса илет: «Произведенин тĕп шухăшне эпĕ ун чух юрăсенчен илтнĕ пулĕ терĕм. Мĕншĕн тесен халăх хушшинче хĕрсене ют çĕре вата та юратман çынна качча пани çинчен нумай юрлаççĕ. Квинтилиан пĕлтернĕ тăрăх, «Нарспи» сюжетне Константин асаннерен илтнĕ».

Шкул хуралçи мĕнлерех сюжетлă халап каланине халĕ тин пĕлеймĕпĕр, мĕншĕн тесен çырса хăварни упранса юлман. Поэт асламăшĕ мăнукне мĕнле юрă юрласа пама пултарнине Г.Г.Макаров мана 1987 çулхи çĕртмен 10-мĕшĕнче Слакпуçĕнче каласа пани пĕлме пулăшать. Ун чухне вăл çапла пĕлтерчĕ: «Эпĕ Мария Даниловна Ковалеван племянникĕ. Пĕррехинче унран «Нарспи» поэма пирки ыйтрăм: «Каласа парăр-ха, мĕнрен аса илнĕ-ши К.В.Иванов хăйĕн «Нарспи» поэмине», - терĕм. Вăл мана: «К.В.Иванов «Нарспи» сюжетне хăйĕн асламăшĕ каланинчен илтнĕ пулĕ», - терĕ. Ваçлис аппа каланă тăрăх, ĕлĕкхи вăхăтра хĕрсене вăйпа качча панă. Çавăн йышши пĕр хĕрĕн юратман çынна качча каясси килмен. Ăна вăйпа качча панă вăхăтра вăл вара хăйне хăй вилме шухăш тытнă. Асламăшĕ çакăн çинчен каланă чухне çапла та юрласа паратчĕ тет:

Ман пуçăмри тенкĕсем
Пулă хуппи пулайччăр.
Ман тухьяри тенкĕсем
Пулă вăлчи пулайччăр.

Çав телейсĕр хĕр кĕпер урлă каçнă чухне çапла юрланă та шыва сикнĕ иккен. Лап! ӳкнĕрен, çавăнтах вилнĕ вара.

Ку пейĕт Тĕрлемес тăрăхĕнче çырса илнĕ пейĕте çывăх: хĕр шыв урлă каçнă чухне шыва сиксе вилет. Малтанхи тата кайранхи ĕç-пуç пирки прозăлла каланă, хĕр монологне вара юрă пек йĕркеленĕ. Вăл ăна туй шыв

(кӗпер) урлӑ каҫнӑ вӑхӑтра юрлать. Трубина Марфин 1906 ҫулта ҫырнӑ «Еликӗнче» туй халӑхӗ малтан пӳртре пулнине, хӗрӗпе ашшӗ калаҫнине сӑнланӑ. Кунта калуҫӑ сӑмахӗсене те сӑвӑласа ҫырнӑ. Кайран хӗрӗн вилес умӗнхи монологне вырнаҫтарнӑ. Хайлав ҫапла вӗҫленет:

Ҫав ӗҫе чӑвашсем манман,
Ирӗксӗр хӗрсене ҫармӑса паман.
Елик ҫинчен шӑпӑрҫӑсем
юрлаҫҫӗ,
Чӑваш хӗрӗсем ыррипе асӑнаҫҫӗ.

«Нарспи» сюжетне аталантаракан тӗп мотив - хӗр хӑйӗн ашшӗ-амӑшӗ юратман ҫынна вӑйпа качча панине хирӗҫ тӑни - чӑваш хушшинче анлӑ сарӑлни иккӗленӳсӗр. К.В. Иванов вӗсенчен хӑш вариантне илсе усӑ курнине халӗ лайӑххӑн пӗлеймӗпӗр ӗнтӗ. Ҫапах та ҫав мотив халӑх сӑмахлӑхӗнче ҫӗршер ҫул упранса, аталанса пыни питех те пӗлтерӗшлӗ. XX ӗмӗр пуҫламӑшӗнче халӑх чунне ҫывӑх мотива тӗпе хурса К.В.Иванов вилӗмсӗр хайлав ҫырма пултарнӑ.

«НАРСПИРИ» АВТОР СӐНАРӖ

Хайлава хак паракансем чылай чухне калуҫӑ сӑмахӗпе К.В.Иванов сӑмахне пӑтраштараҫҫӗ. Ку ӗнтӗ вӑл хайлавра темиҫе автор куҫӗ пуррине пӗлменрен килет. М.М.Бахтин ҫырнӑ тӑрӑх, хайлавра автор сӑнарӗ (образ автора) пур. Вӑл ытти сӑнарсенчен уйрӑларах тӑрать, ҫав хушӑрах ӑна та ҫыравҫах калӑплать. Ҫав сӑнар унӑн хӑйне евӗр маски (пит ҫинчи писевӗ) иккен. Чӑн чӑн автор шухӑшне вара ӳкерсе кӑтартнӑ тӗнчерен тухса, ҫав тӗнче ҫине пӑхса хаклакан пек курса пӗлме май пур.

Прозӑлла хайлавра автор-калуҫӑ, автор-художник тата автор-ҫын куҫӗсем пур. Малалла эпир калуҫӑ урлӑ автор сӑнарне палӑртма тӑрӑшӑпӑр.

Хайлава сыпӑксерен тата йӳнсерен пӑхса тухиччен пӗр ыйтӑва татса пани кирлӗ. Калупала калаҫу (диалог) шайлашӑвӗ К.В.Ивановӑн хайлавӗсенче еплерех йӗркеленнӗ-ши? Чи малтанах вӗсен функцийӗсем тӗрлӗрен пулнине палӑртмалла: калу чылай чухне ӗҫ-пуҫа тулашран кӑтартма, калаҫу вара персонажсен кӑмӑл-туйӑмне палӑртма кирлӗ. Калу формипе вӑхӑта хӑвӑртлатсан, калаҫу мелӗпе ӑна вӑрахлатаҫҫӗ, уйрӑм самантсене сӑнлаҫҫӗ.

«Тимӗр тылӑри» калуҫӑ сӑнарӗ уҫӑмлӑ, вӑл хӑйӗн ячӗпе те калаҫать:

Кам та пулин шанмасран
Е вӑрҫасран хӑраса,
Пӗр ӗҫ ҫинчен калам-ха,
Хамӑр ялта пулнине.

«Нарспире» калуҫӑ монологӗ темиҫе тӗлте те тӗл пулать. «Сарӑ хӗр» сыпӑкӑн 5-мӗш йӳнӗнче калуҫӑ Михетер мухтаннине ҫирӗплетсе ӗнентерет, «Пирӗн ватӑ Михетер // Тивӗҫлипе мухтанать» тесе пӗтӗмлетет. «Ҫимӗк иртсен» сыпӑкӑн 6-мӗш йӳнӗнче калуҫӑ Тӑхтаманпа хутшӑнӑва кӗрет, ӑна: «Анчах кайран хӑвӑнах // Ӳкӗнмелле ан пултӑр», - тесе асӑрхаттарать.

Калуҫӑн позицине пӗлме хайлавӑн чи юлашки йӳнӗнчи ҫак сӑмахсем пулӑшаҫҫӗ:

Ҫапла иртрӗ пурӑнӑҫ
Пуҫӗ пӗтрӗ ҫамрӑклах,
Ашшӗ-амӑш ухмахран
Пӗтрӗ хуйхӑ-суйхӑпах...
Пӳлӗх туррӑн кӑмӑлӗ
Ӑслӑ турӗ хӑй хӗрне.
Атте-анне ирӗкӗ
Ҫирӗ сарӑ хӗр пуҫне...

К.В.Иванов «Нарспири» калуҫӑ сӑнарне пӗр енлӗн хак паракан пек, илемлӗ те ҫамрӑк Нарспие яланах хӳтӗлекен пек калӑпланӑ. Вырӑнӑн-вырӑнӑн ҫав калуҫӑ ял халӑхӗн е туй ачисен ячӗпе те калаҫать, вилекен Тӑхтаманӑн выльӑхӗсене те хӗрхенсе илет. Ҫав хушӑрах Нарспи «тӑшманне» хак пама та манмасть: «Пӗтрӗ пӗр чун тӗнчере // Ӗҫӗсемшӗн хупланчӗ», - тет. Тӑхтаман ӗҫӗсем — ҫамрӑк та чипер хӗре «ҫаклатса» кайни тата ӑна хӗнесе тӗрлӗ асап кӑтартни. Вӗсен ҫумӗнче Тӑхтамана вӗлерни ним тӗшшине те тӑмасть, вӑл хӑй айӑплӑ.

Халӗ халăх сăмахлăхӗнчи юрату пейӗчӗсене аса илер. Вӗсенче юрăçă позицийӗ яланах вăйпа качча паракан хӗрӗн кăмăлӗ енче пулнă. Юрăçăсем телейсӗр хӗр шăпишӗн кулянса, ашшӗ-амăшӗпе ютă качча тарăхса юрланă. Çак позицие эпир «Нарспи» поэмăри автор-калуçă монологӗсенче те куратпăр. Вăл хайлаври автор сăнарӗн пӗтӗмӗшле сăн-сăпатне калăплама пулăшать.

«Атте-анне ирӗкӗ çирӗ сарă хӗр пуçне» идея-мотив К.В.Ивановăн халăх пейӗчӗсенчен куçнăскерех. Çак шухăша Нарспипе Сетнер кăна мар, калуçă та пуссах палăртаççӗ. Калуçă ял халăхӗ ячӗпе çапла та калать: «Ашшӗ çирӗ хăй хӗрнех, // Тăван çирӗ тăванах».

Çаврапа састаш хăй евӗрлӗхӗ урлă эпир хăш сыпăка маларах, хăшне каярах хайланине пӗтӗмӗшле палăртса тухнăччӗ. Тӗслӗхрен, малтанхи вариантра «Силпире» сыпăк хыççăн хальхи пек «Вăрманта» мар, «Атте-анне» (вăл хăй уйрăм ятпа тăман, «Силпире» сыпăках кӗнӗ теме май пур) пулнă. Çакна «Атте-анне» сыпăкăн малтанхи икӗ йӗрки те пӗлме пулăшать. Унта «Сетнер пӗчӗк пӳртӗнче // Вӗсем иккӗн лараççӗ» тенӗ. Камсем-ши? Умӗнчи йӗркесем çакна ăнлантармаççӗ. Çав вăхăтрах «Силпире» сыпăкăн иккӗмӗш йӳнӗн вӗçӗнчи йӗрке «вӗсем» камсем пулнине лайăх ăнлантарать: «Нарспи, Сетнер, тиеççӗ». Çавăнти 3-мӗш йӳне автор çӗнӗ «Вăрманта» сыпăк кӗртнӗ майăн çыхăнтарма хайлани иккӗленӳсӗр.

«Вăрманта» сыпăкра тӗпре Сетнерпе Нарспи монологӗсем тăраççӗ. «Атте-анне» сыпăкра та монологсемех (хушнă вырăнсенче). «Нарспи ӗçӗ» сыпăкра 12 йӳн (240 йӗрке). Сыпăк калăпăшӗ, тӗпрен илсен, Нарспи монологӗсене пула капашсăр ӳссе кайнă. «Çимӗк каçӗ» сыпăкра та çаплах. Вӗсем автора геройсен ăшри туйăмӗпе шухăшне палăртма кирлӗ пулни иккӗленӳсӗр. Кун пек чухне авторăн позицине, вăл мӗн калас тенине калаçусене тишкерсе пӗлме май пур.

Малтанхи икӗ сыпăкра автор калуçăна ирӗке ярать. Кунта калуçăн мелӗ-мехелӗсене, унăн хавхине (пафосне) асăрхани вырăнлă пулмалла пек. «Силпи ялӗнче» сыпăка хушса автор ӗç-пуç пуçланичченхи идиллилле вăхăта сăнланă. «Сарă хӗр» сыпăкра идилли тӗнчи арканас хăрушлăх пурри палăрать. «Çимӗк каçӗ» сыпăкра хирӗçӳ сăлтавӗсем уçăмланса çитеççӗ:

«...Атте-анне ӳсӗрпе
Хӗрне итлес темерӗ,
Каччи пуян тенипе
Хӗрӗн чунне пӗлмерӗ».

Çак Нарспи сăмахӗсем хыççăн калуçă çапла пӗтӗмлетет:

Ватă чун та хытнă чун,
Хытса кайнă кӗççе çав.
Çамрăк чун та пӗчӗк чун,
Чунӗ ытла çемçе çав.

Хытă чунпа çемçе чун ватăпа çамрăк пулнăран килеççӗ тени «Тимӗр

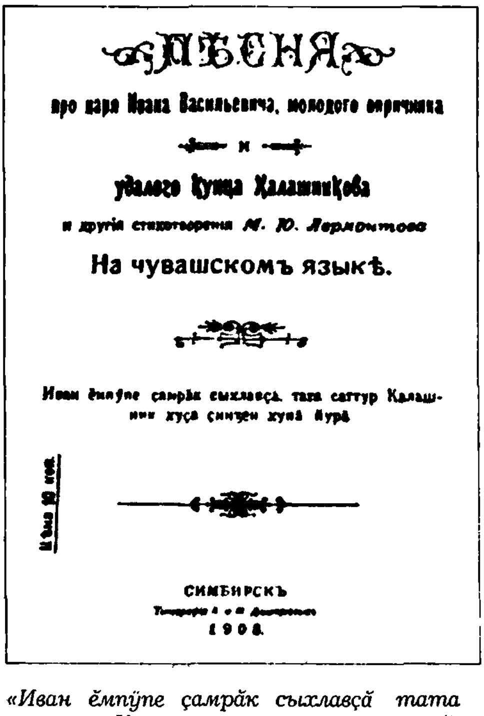
ПѢСНЯ
про царя Ивана Васильевича, молодого опричника
и
удалого купца Калашникова
и другія стихотворенія М. Ю. Лермонтова
На чувашскомъ языкѣ.

Иван ёмпуне çамрăк сыхлавçă тата саттур Калашиник хуçа çинчен хунă юрă

СИМБИРСКЪ
1908.

«Иван ӗмпӳпе çамрăк сыхлавçă тата саттур Калашник хуçа çинчен хунă юрă» кӗнекен титул листи

тылăрах» пурччĕ мар-и? Унта та ватти шуйттанпа çыхăннă, çамрăккин «чунне витерет».

Кайранхи хушăмсенче К.В.Иванов ашшĕ-амăшĕ хĕрне мĕншĕн вăйпа качча панине сăлтавласа ăнлантарать тата контрастлă ÿкерчĕксемпе хирĕçлетсе кăтартать. Монологсем те тĕп геройсен шухăш-кăмăлне пĕлме, вĕсен хăтланăвĕсене ăнланма пулăшаççĕ. «Вăрманта» сыпăкра вулавçă çут çанталăк кăмăлне те пĕлет: Нарспипе Сетнер пĕрле пулсан вăл лăпланать, хĕвел пăхма, кайăк юрлама пуçлать. Çав хушăрах хура кайăк чăйлатать:

Ай, Тăхтаман, Тăхтаман,
Нарспи чунне вăл шырать!

Автор çак вырăна хушса, кайранхи ĕç-пуçа (çĕрле вăрмантан тухса вăрмантах çухалнă вăрăсен ĕçне) сăлтавлать.

Çапла вара К.В.Иванов «Нарспине» çырнă майăн унти идейăсене чылай тарăнлатнă, ĕç пуçа сăлтавланă. Кунта вăл çут çанталăкпа çын кăмăлне ăста çыхма пултарнă.

«Нарспири» калуçăпа геройсем чи малтан ашшĕ амăшне айăплаççĕ. Автор хăй мĕн шухăшланă-ши çакăн çинчен? Сетнер каланă çак сăмахсене аса илер-ха:

Вăл тăшмана пĕтерме
Икĕ вăйлă аллăм пур,
Анчах ăна пĕтерсен,
Унтан усал тĕнче пур.

Çак «çемçе чунлисен» тăшманĕсем – хытă чунлисем, чуна, тăванлăха мулпа улăштарма хатĕррисем. Вĕсем вăйлăрахне «Шуйттан чуринче» те, «Тимĕр тылăра» та, «Нарспире» те куратпăр эпир. Çав усал тĕнчере мул хуçаланать. Илемпе çамрăклăх тата юрату яланах пĕрле. Тăлăх арăм та, Нарспи те хăйсен савнийĕсенчен уйрăласшăн пулманран вилеççĕ.

Михетерсемпе Тăхтамансем вара каллех çав усал тĕнче саккунĕсене пăхăнаççĕ. Вĕсен куçĕсене шуйттан çÿп кĕртсе мар, мулпа шартарса суккăрлатнă. Çавсен çумĕнче суяпа суккăрланнă юмăç та мĕн пулассине витĕр курать, мĕншĕн тесен Сетнер пек çемçе чунсене çав пурнăçра «кĕске ĕмĕр, йывăр кун» кĕтнĕ.

Михетер юмăçран та суккăртарах пулнине вăл хитрепе тăванлăха мулпа улăштарма пултарни те кăтартать. Çапах та тĕп сăлтавĕ кунта Михетерте мар, ăна «суккăрлатнă» усалта (усал тĕнчере). Çак «усал вăйлăрах» текен шухăша мала лартса, К.В.Иванов юмахсенчи «ырă кăна çĕнтерет» идейăна хирĕçлет, диалога кĕрет.

Çав шухăша вăл халăх пейĕчĕсенче те асăрханă. Чи малтанах качча кайма килĕшмен хĕр хăй çине алă хуни çинчен калакан сюжетсене ăша хывнă вăл, унăн пуçĕнче пире паллă хайлавăн коллизийĕ тĕвĕленнĕ. Пейĕтре ырă хăй кăна пĕтет пулсассăн, «Нарспире» вăл усала та тĕп тăвать, «усал усала çиет».

Кунта эпир художникăн пурнăç концепцине кăштах та пулин ăнланма пултаратпăр. Çут çанталăк ырра (илеме, çамрăклăха, таса юратăва) тĕпе хурса пурăнма хушать. Çын тĕнчи çакна пăхăнасшăн мар, ăна усал илĕртсе пăсать. Мĕнле çуркуннерен кĕр еннелле туртăнать çут çанталăк, çавăн пекех çынсем те çамрăклăхран ватлăхалла куçаççĕ, çемçе чĕресем хытса пыраççĕ, куççем суккăрланаççĕ. Анчах çурпа çамрăклăх вилĕмсĕр: Чĕкеç кин вырăнне кĕçĕн хĕр, тăлăх арăмпа Нарспи йышшисем килсех тăрĕç. Хĕвел пайăрки те суккăр çын куçĕ çине ÿкĕ те вăл та ырă енне куçĕ (юмăça аса илĕр). Усал вăйлă, ырă та парăнмĕ. Ĕмĕрсерен çапла пулĕ.

Хайлавăн пултарулăх историне пăхса тухни çапларах шухăшсем патне илсе çитерчĕ. Паллах, çак шухăшсене çапла майпа тĕпченĕ хыççăн кăна калама пулать теесшĕн мар эпĕ. Кунта кашниех тĕрлĕ çулпа утса тухма пултарĕ. Çапах та хамăрăн субъектлăха чакарас тесессĕн, ман шутпа, текстпа ĕçлени, унăн варианчĕсене, авторăн шухăш тытăвĕпе ÿлентерÿ тапхăрĕсене пĕлни кирлех. Ку тĕлĕшрен кунта çырни вăл проблемăна лартса малтанласа çырса пăхнă тĕслĕх кăна-ха.

1990, 2000